

Universal Journal of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Aralık/December)

ORTAÇAĞ'DA MERV KÜTÜPHANELERİ (IX-XIII)

Libraries of Merv in the Middle Ages (IX-XIII)

Jumamyrat JUMAKOV

Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, İslâmî İlimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelam ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı
Graduate Student, Pamukkale University, Institute of Islamic Studies,
Department of Kalam and History of Islamic Sects, Denizli/Turkey

juma.0295@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-6461-3103>

Kadyr SAPAROV

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı
Phd Student, Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Department of History of Islamic Sects, Konya/Turkey

saparov693@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-3871-698X>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 20/09/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 22/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2022

Atıf/Citation: Jumakov, Jumamyrat & Saparov, Kadyr. "Ortaçağ'da Merv Kütüphaneleri (IX-XIII)". *Universal Journal of Theology* 7/2 (2022): 1-18.
<https://doi.org/10.56108/ujte.1114852>

Ortaçağ'da Merv Kütüphaneleri (IX-XIII)

Öz

Merv şehri, Ortaçağ'da Horasanı oluşturan dört önemli bölgenin yönetim merkezinden biri olmuştur. Murğap nehrinin suladığı verimli topraklarda kurulan, bununla birlikte Büyük İpek Yolu gibi önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunan şehir, geçmişte birçok uygarlığa başkentlik yapmıştır. Mâzisi milattan öncelere dayanan şehrin yönetimi, Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihler sonucunda Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Halife Me'mûn döneminde Abbâsilerin hilafet merkezi olan Merv, aynı zamanda ilim ve kültürün de merkezi olmuştur. Sultan Sencer zamanında ise Merv Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri haline gelmiştir. Bu dönemde şehirde çeşitli imar faaliyetleri yapılmış, halkın yaşam kalitesi yükseltilmeye çalışılmıştır. Asırlarca ilim ve kültür yuvası olan Merv şehri bilhassa kütüphaneleri ile tanınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Şehir Tarihi, Kütüphane, Türkmenistan, Merv.

Libraries of Merv in the Middle Ages (IX-XIII)

Abstract

The city of Merv was one of the administrative centers of the four important regions that formed Khorasan in the Middle Ages. The city, which was founded on fertile lands irrigated by the Murgap river and is on an important trade route such as the Great Silk Road, has been the capital of many civilizations in the past. The administration of the city, whose history dates back to BC. As a result of the conquests carried out in the time of Omar, it passed under the rule of the Muslims. Merv, which was the caliphate center of the Abbasids during the reign of Caliph Ma'mun, also became the center of science and culture. During the reign of Sultan Sencer, Merv became the capital of the Great Seljuk State. During this period, various zoning activities were carried out in the city and the quality of life of the people was tried to be increased. The city of Merv, which has been a center of science and culture for centuries, is especially known for its libraries.

Keywords: Civilization, City History, Library, Turkmenistan, Merv.

Giriş

Günümüzde Türkmenistan'ın Marı vilayetinde bulunan Merv, eski yerleşim yerlerinden biri olması hasebiyle tarih boyunca ilim, irfan, kültür ve medeniyet merkezlerinin başında gelmiştir. Sahip olduğu ticari, askeri ve jeopolitik konumu itibarıyla birçok uygarlığa ev sahipliği yapan şehir, bilhassa Müslümanların bölgeye hâkim olmasıyla ilmî ve kültürel açıdan zirveye ulaşmıştır. Ortaçağ İslâm dünyasında benzeri olmayan ilmî faaliyetler burada yapılmıştır. Merv, dinî ve müspet ilimlere en fazla katkısı olan medeniyet merkezlerinden birisi olarak tarihe adını yazdırmıştır. Bir toplumun gelişmesi ve ilerlemesinde o toplumun ilmi ve kültür seviyesinin yüksek olması en önemli faktörlerin başında gelmektedir. Bu bağlamda kitap ve kütüphanelerin önemi yadsınamaz. Geçmişteki önemine az da olsa ışık tutması amacıyla çalışmamızda klasik ve çağdaş kaynaklar ve arkeolojik kazılar esas alınarak önce Merv'in tarihi geçmişi ele alınacak daha sonra kütüphaneleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda ele alınan kütüphaneler IX. asır ile Moğol istilasının yaşandığı XIII. asrın başlarına kadar olan dönem aralığını kapsamaktadır. Kayıtlarda Merv'de 12 tane kütüphanenin olduğundan bahsedilmekte olup bu bilgilerin ekseriyeti Yâkut el-Hamevî'nin eserinde geçmektedir. Ancak bu ki-

tapta her kütüphaneyle ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Daha sonraki dönemlerde Jukovski, Barthold, N. Rahimi ve Yazberdiyev'in şehrin kütüphaneleri hakkında aydınlatıcı bilgilerin bulunduğu değerli çalışmaları mevcuttur. Bu çalışmaların dil bakımından farklılık içermesi hasebiyle Merv'in kütüphaneleriyle ilgili yeni bir çalışmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

1. Merv'in İsimlendirilmesi

2500 yıllık tarihi bir geçmişe sahip olan bugünkü Merv şehri, Grek, Çin, İran ve Arap kaynaklarında farklı isimlerle adlandırılmıştır. Şehri ele geçiren devletler hâkimiyetleri boyunca şehre yeni isimler vermişlerdir. Bu uygulama, antik dönemden kalma bir özellik olup, aynı zamanda hâkimiyetin simgesi olarak kabul edildiği sonucunu da doğurmaktadır.¹ Kaynaklarda verilen malumatlara göre Horasan² bölgesinin dört mühim merkezinden biri olan Merv şehrine tarihte birçok isim verilmiştir. Bunlardan, Mouru³ ve Farsçada Margu, Grekçede Margiana, modern dönemde ise Merv şeklinde kullanıldığı görülmektedir.⁴ Bununla birlikte tarih boyunca bu topraklara hâkim olan iktidarlar tarafından buraya Marguş,⁵ Margiana,⁶ Antiohiya⁷ ve Margaba⁸ gibi farklı isimler de verilmiştir. Daha sonraları Müslümanların fetihleri sırasında ise bölgeye Merv denilmiştir.⁹

Merv sözcüğünün manası da geçmişten beri farklı biçimlerde yorumlanmıştır.¹⁰ Aynı zamanda şehre birçok lakabın takıldığı görülmektedir. Bunlar

¹ Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 57.

² Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân* (Beirut: Dâru Sâdır, 1995), 2/350. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/234-235.

³ Mecûsî kutsal kitabı Avesta'da Mouru adlı yurttan söz edilmektedir. Bu kutsal kitabın Vendîdâd (Videvat) bölümünün birinci fargardında bu toprakların ismi ve kutsallığından bahsedilmektedir. Geniş bilgi için bkz. *The Zend-Avesta*, çev. James Darmesteter (New York: The Christian Literature Company, 1898), 5.

⁴ *The Zend-Avesta*, 1.

⁵ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Almaz Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyetinin Gadymy Ojagydyr* (Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiriyat Gullugy, 2011), 174. Yazberdiyew, *Eski Merv ve Kütüphaneleri* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 5.

⁶ Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 174.

⁷ Yazberdiyew, *Eski Merv ve Kütüphaneleri*, 6.

⁸ Güçmurat Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 8/862.

⁹ Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/862.

¹⁰ Merv kelimesinin Arapça'da ateş yakmak için kullanılan "beyaz taş" manasına geldiğini fakat kendisinin Merv'de böyle bir şey görmediğini de kaydetmektedir Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, 5/113. Ayrıca Hafızî Ebru tarafından söz konusu kavrama "çimenlik" anlamı verilmiştir. Sonraki yapılan çalışmalarda Hafızî tarafından ileri sürülen anlam daha fazla kabul görmüştür. Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/862.

esasen şehrin ehemmiyetini vurgulamak ve methetmek amacıyla verilen lakaplar olup örneğin, “Horasan’ın ümmü’l-kurâsi”¹¹, “Çarların kalbi” ve “Dünyanın dayandığı şehir”¹² gibi lakap ve betimlemelerdir. Bununla birlikte tarihsel süreç ve inşa edildiği coğrafyaya bakıldığında, Merv kelimesi almış olduğu anlamların hepsini karşılamaktadır.¹³

Görüldüğü üzere pek çok isimle anılagelen şehrin adının kökeni ve hangi manaya geldiğini kesin olarak söylemek güçtür. İnşasından günümüze kadar şehri birçok farklı güç unsurlarının ele geçirmesi, bazen de şehrin yeniden imar ve inşa edilmesi gibi sebeplerle Merv şehri, tarih sahnesinde farklı isimlerle zikredilmiş, bundan dolayı da isimlendirilmesi hususunda muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Eski ve yeni çalışmaların mezkûr rivayetleri sadece sıralamakla ya da rivayetlerden birini seçmekle iktifa ettiği görülmektedir. Tüm bu farklı kullanımların Merv isminin çeşitli dillere aktarılırken dilin doğal özelliğinden dolayı aldığı yazım ve söyleniş gibi faktörlerin de etkili olduğunu söylemek mümkündür.

2. Tarihsel Süreçte Merv

İran ile Hazar denizinin kıyı bölgelerini Orta Asya’nın mühim şehirlerine bağlayan stratejik bir konumda ve Büyük İpek Yolu gibi dinamik bir ticaret yolu üzerinde bulunan Merv’in ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Merv hakkında elde edilen bilgiler M.Ö. IV. asra isnat edilmektedir. Ahemeniler (M.Ö. 550-330) döneminde İran’a bağlı olan Murğap bölgesi, verimli arazilere sahip bir iskân alanı idi. Büyük İskender bu dönemde Orta Asya içerlerine girip Margiana’yı ele geçirdiğinde surlarla çevrili yerleşim yerleri mevcuttu.¹⁴ Bu süreçte Merv’de Erk-Kale namında bir iç kale de mevcuttu.¹⁵ Horasan bölgesini bu fetihler sırasında tanımış olan Grek coğrafyacıları Belh-Merv dolaylarına Baktria, Herat civarına Aria, Nişâbur taraflarına da Parthia¹⁶ diye isim vermişlerdir.¹⁷ Eski Yunanlılar burada sadece yerleşik

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûlî'l-Kahire, 1991), 298-299; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, thk. Ahmed el-Berdûnî- İbrahim Atfiyeş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, 1964), 1/112.

¹² Güçmurat Soltanmuradov, “Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış”, *Bilgi* 27 (Aralık 2003), 3.

¹³ Zemzem Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 14.

¹⁴ V. A Jukovski, *Razvaliny Starago Merva* (St. Peterburg, 1894), 4.

¹⁵ Halilulla Jumabayev, *Hadiste Merv Ekölü (İlk Üç Asır)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 12.

¹⁶ Parthia, Parfiya, Arşak, Eşkaniyan olarak da bilinen Part İmparatorluğu eski İran’da M. Ö. 247 yılında kurulmuş bir hanedanlıktır.

¹⁷ Çetin, “Horasan”, 18/234.

bir halk bulmakla kalmamış, nitekim ziraat ve sulama konusunda ilerlemiş rençper sınıfı ile de karşılaşmışlardır.¹⁸

Bu dönemde Merv şehri Margiana'nın başkenti idi. M.Ö. III. asırlara gelindiğinde ise şehre Selevkos kralı Antioh I (MÖ 281-261) hâkim olmuş ve şehri yeniden inşa ettirmiştir. Yakubovski, Antioh I'den önce Murğap bölgesinde yerleşim yerinin mevcut olup henüz bir şehrin olmadığını söyleyip, Merv şehrinin kuruluşunu da Antioh I zamanına isnat etmektedir.¹⁹ Kral sadece şehri yeniden imar ettirmekle kalmamış, aynı zamanda şehrin doğu bölgesini güvende tutmak için günümüzde yerel halk tarafından "Gavur/Kafir Kale" diye adlandırılan büyük bir sur da yaptırmıştır.²⁰

M.Ö. II asırda bölge Part hükümdarı I. Mithridates (M.Ö. 281-266) tarafından fethedilmiş ve eski Merv şehri Part İmparatorluğunun bünyesine dahil edilmiştir. Partlar'ın Çin ile iş birliği sonucunda Merv, tarımla birlikte ticaret açısından da mühim bir konuma sahip olmuştur. Böylece Merv, Çin'den hareket eden ticaret kervanlarının uğrak noktası haline gelmiştir.²¹ Part İmparatorluğunun yıkılması (M.S. 224) ile Merv, Sâsânî (224-651) İmparatorluğunun yönetimine geçmiştir. Merv, Sâsânîler zamanında da önemini korumuş, devlet dağılana kadar şehir ellerinde kalmıştır.²²

Binlerce yıllık bir mâziye sahip olan Merv'in büyük bir kısmı bugün toprak yığını halinde ve harabeye dönmüş durumdadır. Merv şehrinin kuruluş tarihi ile ilgili kuşku olmamakla birlikte söz konusu verilere çoğunlukla arkeolojik bulgular neticesinde ulaşılmıştır.²³

2.1. Müslümanlar Tarafından Fethinden Önce Merv

Merv, bulunmuş olduğu coğrafi konumu ile bağlantılı olarak dinamik bir siyasi ve ticari hayatın merkezi olmakla beraber, farklı dinî inançlara sahip güç unsurlarının da buraya gelip yerleştiği bir yer olmuştur. Bu bağlamda Merv'de etkin olan dinler ve inanç sistemleri şunlardır:

¹⁸ Aleksandr Yakubovskiy, "Merv", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 7/773.

¹⁹ Yakubovskiy, "Merv", 7/773.

²⁰ V. M Masson, "Merv, The 'Soul Of Kings', In World History", *IRAN (Journal Of The British Institute Of Persian Studies)* 29 (1991), 181.

²¹ Yakubovskiy, "Merv", 7/774.

²² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967), 4/293-298.

²³ Yakubovskiy, "Merv", 7/773. Ayrıca Merv şehrinin arkeolojik tespitlere göre kuruluşu, gelişimi ve çevresi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jukovski, *Razvaliny Starago Merva*; Merv'in tarihine dair arkeolojik düzlemde yapılmış ilk derli toplu çalışmaların başında gelen bu eserin birinci bölümünde Merv'in tarihsel geçmişi ana hatlarıyla anlatılmakta, ikinci bölümünde ise Merv'e ait arkeolojik veriler ve kazı bulguları aktarılmaktadır. Orazberdiyev bu eserin ikinci bölümünü yüksek lisans tezinde Rusçadan Türkçeye çevirmiştir bkz. Rahym Orazberdiyev, *Merv Şehriniñ-Şhristanın Kuruluşu ve Gelişimi (Arkeoloji Raportlarına Göre)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 18-91.

2.1.1. Zerdüştlük

Zerdüştlüğün Merv’de ne zaman yayıldığı ile ilgili farklı malumatlar olmakla birlikte, yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen Zerdüş heykeli ve diğer deliller esasında ateşperestliğin vatanının Merv olabileceği tezinin ileri sürülmesine sebep olmuştur.²⁴ Ayrıca bu din, Sâsânîler devrinde devletin resmi dinî haline gelmesi sonucunda bölgede diğer dinlerden yaygın ve üstün konuma çıkarılmıştır.²⁵ Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta’da Merv, bolluk ve bereketin verilmiş olduğu üç şehirden biri olarak geçmektedir.²⁶ Öğretinin savunucusu Zerdüş’ün ilk vaaz faaliyetlerine Merv’de başladığı ve kutsal kitap Avesta’nın da burada yazıldığı ileri sürülen iddialar arasındadır.²⁷ Merv’deki ilk Anahida ateşgedesi, Sâsânîler’in atası kabul edilen Erdeşîr (226-241) tarafından yaptırılmıştır.²⁸ Bu bilgilerden yola çıkarak bu topraklarda Zerdüştlüğün de yaşam sürdürdüğü söylenebilmekle beraber ne zamana kadar etkin olduğu hakkında açık bilgiden yoksundur.

2.1.2. Yahudilik

Yahudilerin M.Ö. VIII-IX. asırlarda Orta Asya’da bulunduğu işaret edilmektedir.²⁹ Merv’de bulunan Yahudilerin varlığı M.Ö. IV. asırlara kadar geriye dayanmaktadır.³⁰ M.Ö. VI. yüzyılda Babil sürgününden kaçarak Merv’e yerleşenlerin manevi lideri konumunda olan Ezra (Üzeyir) tarafından bir havra inşa edilmiştir. *Yahudi Ansiklopedisi*’nde verilen bilgiye göre, bu tapınağın XI. yüzyılda hâlâ varlığını koruduğu söylenmektedir.³¹ Bu din aynı zamanda Part devletinin kültür hayatında etkin olmuştur.³² Yahudiler, Sâsânîler döneminde zaman zaman baskı ve zulme maruz kalmışlardır. Buna rağmen kimliklerini yüzyıllar boyu korumayı başaran bu toplumun sayıları az da olsa XIX. asra kadar Merv’de yaşadıkları bilinmektedir.³³

2.1.3. Budizm

Eski Merv’in önemli kalelerinden biri olan Gavur Kale’de 1965 senesinde yapılan kazı işleri sırasında Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân Hüsrev I’e (531-579) ait pek çok değerli eşyalarla birlikte, Sanskritçe olarak yazılmış Budistik el

²⁴ Masson, “Merv, The ‘Soul Of Kings’”, 182; Soltanmuradov, “Merv’in Ortaçağ Kültür Hayatı”, 8/862.

²⁵ Can, *Merv Şehri*, 315.

²⁶ *The Zend-Avesta*, 5.

²⁷ Yazberdiyev, *Eski Merv ve Kütüphaneleri*, 8; Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü (İlk Üç Asır)*, 16.

²⁸ Emel Esin, “Merv”, *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 24/18.

²⁹ Soltanmuradov, “Merv’in Ortaçağ Kültür Hayatı”, 8/862.

³⁰ Can, *Merv Şehri*, 320.

³¹ Walter Joseph Fischel, “Merv”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (USA: Macmillan Reference, 2006), 14/73.

³² Soltanmuradov, “Merv’in Ortaçağ Kültür Hayatı”, 8/863.

³³ Can, *Merv Şehri*, 321-322.

yazmaları da bulunmuştur. Budizm'in bu bölgeye kadar gelmesinde ve yayılmasında tarihi Büyük İpek Yolu aktif rol oynamıştır. Bu bölgelere tüccarlarla beraber Budist öğretilerini yaymak için misyonerler de gelmiştir. Bunlar oradaki halk tarafından büyük ilgi görmüş ve taraftar toplamayı başarmıştır.³⁴ Budizm Merv'deki mevcudiyetini V. asra kadar sürdürmüştür. Ancak bu tarihlerde onlar, Zerdüştlerin baskısı sonucunda şehrin dışına itilmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Sonrasında ise bilinmeyen nedenlerden dolayı buradan da ayrılmışlardır. Bölgede Budizm'in izlerine bir daha Moğol istilasıyla birlikte rastlanmaya başlanmıştır. Budizm'in Merv'deki durumu ile ilgili herhangi bir bilgiye ise sonraki asırlarda rastlanamamıştır.³⁵

2.1.4. Maniheizm

Merv'deki maniheist cemaatin varlığı Mani'nin (215-274) yaşadığı çağa kadar uzanmaktadır. Hatta buradaki topluluğun ilk maniheist cemaatlerden biri olduğu söylenmektedir. Mani dininin Merv'de yayılması Sâsânîler'in hükümdarlarından Şâpûr'un devrine rastlar. Merv aynı zamanda uzun müddet maniheist ibadethanelerin merkezi olmuştur. İslâm'ın Merv vahasına tamamen yerleşmesinden sonra bu cemaatten hiç kimsenin şehirde kalmadığı aktarılmaktadır.³⁶

2.1.5. Hıristiyanlık

Hıristiyanlığın Merv'de tam olarak hangi tarihte zuhur ettiği ile ilgili kesin bir malumat yoktur. Havâri Foma'nın I. asırda Part devletinin topraklarında ve Margiana'da Hıristiyanlığı yaymaya çalıştığına dair bilgiler verilmektedir.³⁷ Bîrûnî (ö.1061) Merv'e Hıristiyanlığı Hz. İsa'dan yaklaşık 200 yıl sonra, misyoner Berekhya (Bereşya) adındaki bir papazın taşıdığını kaydetmektedir.³⁸ Daha sonraları Müslümanların Merv'e hâkimiyetiyle birlikte bu topraklara İslâm yayılmıştır.

Bunlara ilaveten öteden beri yaşanmakta olan Hunlardaki Gök Tanrı inancı ve Eftalitlerdeki göğe ve ateşe tapma gibi inançlar da bölgede mevcut idi. Dahası farklı dinlerden, mezheplerden ve renkli etnik kökenlerden pek çok insan Merv vahasında yüzyıllarca birlikte yaşamışlardır.

2.2. Fethinden Sonra Merv

Sâsânîlerle 21/642 yılında yapılan Nihâvend Savaşında Müslümanlar galip gelince, savaştan kaçan Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd Merv'e sığınmıştır.³⁹

³⁴ Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/862.

³⁵ Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü (İlk Üç Asır)*, 17-18; Can, *Merv Şehri*, 322-324.

³⁶ Can, *Merv Şehri*, 324-326; Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/863.

³⁷ Can, *Merv Şehri*, 325-330; Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü (İlk Üç Asır)*, 14-15.

³⁸ Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bakiye)*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 314.

³⁹ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 452-453.

Hız. Ömer, Ahnef b. Kays'ı Yezdicerd'i takip etmesi ve tutuklaması için bölgeye göndermiştir. Yola koyulan Ahnef önce Herat'ı fethetmiş daha sonra da herhangi bir dirençle karşılaşmadan ordusunu Merv'e yerleştirmiştir.⁴⁰ Bundan Merv'in sulh yoluyla elde edildiği anlaşılmaktadır. Horasan bölgesinde Hız. Ömer'in halife olduğu dönemde başlayan fetih faaliyetleri çeşitli sebeplerle kalıcılığını koruyamadığı hakkında bilgiler mevcut olmakla⁴¹ bu bölgede tam anlamıyla istikrarın sağlanması ve bölgeye Arapların yerleştirilmesi Hız. Osman'ın hilafet sürecinde ciddi bir boyuta ulaşmıştır. Hız. Osman döneminde ivme yakalayan fetih faaliyetleri Hız. Ali döneminde siyasi istikrarsızlık ve iç karışıklıklar gibi problemlerle bir müddet sekteye uğramış hatta bu sebepler sonucunda Horasan bölgesinde isyanlar da çıkmıştır. Bu durum Hız. Ali'nin öldürülmesine kadar devam etmiştir.⁴²

Râşid halifelerden sonra bölge Emevîler'in (661-750) yönetimine geçmiştir. Emevîler'den sonra ise Abbâsiler (750-1258) bölgeye hâkim olmuştur.⁴³ Abbâsi halifesi Hârûnürreşîd'in (786-809) oğlu Me'mûn (813-833) önce Merv'de vali olmuş (192/808) daha sonra halife olarak (197/813) Merv'i devletin başkenti ilan etmiştir.⁴⁴ Merv şehrinin gelişimi ve parlak zamanı Me'mûn döneminde olmuştur.⁴⁵ İç karışıklıkların artması üzerine Me'mûn, altı sene halife olarak kaldığı Merv'den Bağdat'a dönmüş, bu süreçte Horasan Tâhir b. Hüseyin'in idaresine verilmiştir.⁴⁶ Bundan sonra Merv Tâhirî hanedanının (821-873) idare merkezi olmuştur.⁴⁷ Dandanakan Savaşından (1040) sonra Doğu Horasan Selçuklular'ın (1040-1308) eline geçmiş, Merv şehri bundan sonra Selçuklu şehzadelerinin merkezi haline gelmiştir. Selçuklular'dan sonra Hârizmşahlar'ın (1097-1231) hâkimiyetine geçen Merv, Moğol istilasına (1221) uğramıştır. Şehri tahrip eden, yağmalayan Moğollar, halkı da acımasızca kılıçtan geçirmiştir.⁴⁸ Sonrasında Timurular (1370-1507) bölgeyi canlandırmaya çalışmışlar fakat XVIII. asrın sonlarında Buhara emiri Murad Han'ın

⁴⁰ Belâzurî, *Fütûh*, 588-589; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/167.

⁴¹ Bkz. Hamilton A. R Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt (Ankara: Çağlar Yayınları, 2005), 25.

⁴² Belâzurî, *Fütûh*, 593-594.

⁴³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/353.

⁴⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/365; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/101.

⁴⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 259; Jukovski, *Razvaliny Starago Merva*, 12.

⁴⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlîm*, 298-299.

⁴⁷ Çetin, "Horasan", 18/236-237.

⁴⁸ Ebû'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, thk. Muhammed Kazvîni (Tahran: Müesses-i İntişârât-i Negâh, 1971), 1/127-132; Jukovski, *Razvaliny Starago Merva*, 51; Yakubovskiy, "Merv", 7/776; Vasili Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 471-474; Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/222.

Murğap barajını yıkıp oradaki halkı sürgüne yollamasının ardından şehir, eski canlılığını ve önemini tamamen kaybetmiştir.⁴⁹ Çarlık Rusya'sı tarafından 1884 yılında ele geçirilen bölge tarıma elverişli hale getirilmeye çalışılmış, yeni sulama kanalları inşa edilerek pamuk üretimi yapılmaya başlanmıştır.⁵⁰

Merv şehri günümüzde, Sovyetler Birliği'nin bölünmesinden sonra 1991'de bağımsız olan Türkmenistan Cumhuriyeti'nin Marı vilayetinde bulunmaktadır. Şehirde Sultan Sencer'in türbesi, eski kale ve sur harabelerinin dışında yaşamış olduğu eski parlak ve muhteşem günlerini hatırlatan herhangi tarihi bir yapıt yoktur. Bu tarihi eserler Moğol ve benzeri güçlerin saldırı ve tahriplerine maruz kalması, bunun yanında toprak kayması ve sel gibi doğal afetlere uğraması sebebiyle harabeye dönüşmüş ve şehir neredeyse yok olmuştur.

3. Merv'de İlmî Hayat

Merv, bünyesinde barındırmış olduğu kozmopolit sosyal yapısı itibariyle birçok farklı kültüre ev sahipliği yapmıştır. Büyük İpek Yolu'nun üzerinde bulunması neticesinde uluslararası kültürel bilgi aktarımı yaşanmış ve ticaretin yanında bu şehir daima fikrî ve ilmî zenginliklere sahip olagelmiştir.⁵¹ Genel itibariyle Merv'in kültürüne katkıda bulunan kişilerden birisi de Hintlilerin Pañçatantra adındaki zeka kitabını Sanskritçeden çeviri yaparak ünlenen Berzeveyh'dir.⁵² Bu kitap, VIII. asrın meşhur edîbi ve mütercimi İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) tarafından "Kelîle ve Dimne" adıyla Arapçaya tercüme edilmiş ve tüm dünyanın tanıdığı kitap haline gelmiştir.⁵³ İstahrî (ö. 340/951), Merv'in Sâsânîler devrinde de ilmi ve kültürel açıdan Nîşâbur ve diğer şehirlerden üstün olduğuna işaret etmektedir.⁵⁴

Bölge Müslümanların idaresine geçtikten sonra önceki ilimlerin yanı sıra İslâmî ilimler de hızla yayılmaya başlamıştır. Merv en parlak devrini IX-XII. asırlarda yaşamıştır. Abbâsi halifesi Hârûnürreşîd'in vefatından (ö. 193/809) sonra tahta geçen Me'mûn, hilafetin merkezi olarak Merv'i seçmiştir. O, burada kaldığı süre zarfında döneminin önde gelen bilginleriyle ilmî toplantılar düzenlemiş, onları himaye etmiş, bilimsel çalışmalarını da desteklemiştir.⁵⁵

⁴⁹ Yakubovskiy, "Merv", 7/776.

⁵⁰ Yakubovskiy, "Merv", 7/776; Soltanmuradov, "Eski Merv Çevresi", 2; Özgüdenli, "Merv", 29/222.

⁵¹ Parthialı An-şi-gao'nun mani yazılarını part diline aktaran Mar Ammon, meşhur hekim Barziye ve şarkıcı Barbed eski devirlerde Merv'de yetişen meşhur kişiler, şehrin bu alanlardaki zenginliklerine birer misal teşkil etmektedir. Bkz. Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/863.

⁵² Yazberdiyev, *Eski Merv ve Kütüphaneleri*, 16.

⁵³ Can, *Merv Şehri*, 394.

⁵⁴ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 262.

⁵⁵ Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 88-138; Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/863; Can, *Merv Şehri*, 398.

Daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başşehri olan Merv, her bakımdan en iyi dönemini Sultan Sencer (1118-1157) zamanında yaşamıştır. Bu dönemde birçok medrese ve kütüphane inşa edilerek şehir bir ilim merkezi haline getirilmiştir.⁵⁶

Dinî ilimler tarihinde mühim bir yere sahip olan Merv'de Kur'ân ilimleri alanında ilk çalışmalara tâbiünden Yahyâ b. Ya'mer'in (ö. 89/708) öncülük ettiği aktarılmaktadır.⁵⁷ Ayrıca bölgede tefsir ve kıraat ilminin inkişafında ve yayılmasında Dahhâk b. Müzâhim'in (ö. 105/723) çok büyük katkısı olmuştur. Bununla birlikte diğer ilim dallarında da mühim şahıslar yetişmiştir. Bunların başında, Ahmed b. Hammâd el-Mervezî (ö. 228/843), Ali b. Hucr el-Mervezî (ö. 244/858-59), Habeş el-Hâsib el-Mervezî (ö. 250/864), Ahmed b. Ali el-Mervezî (ö. 292/905), Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Ebû İshak el-Mervezî (ö. 340/951), Ebû Hâmid el-Mervezî (ö. 362/973), Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'anî el-Mervezî (ö. 1166), Ebû Tâlib el-Mervezî (ö. 1217) zikredilebilir.⁵⁸ Ayrıca Hadis ilminde öncü şahsiyetlerin başında gelen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in de aslen Merv'li olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁹ Diğer yandan Merv'de pozitif bilimler alanında çalışmalar yapan isimlerin başında, Yahyâ b. Ebû Mansûr (ö. 215/830), Hâlid b. Abdülmelik el-Mervezî, Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861), Habeş el-Hâsib el-Mervezî (ö. 250/864) gelmektedir.⁶⁰

4. Merv Kütüphaneleri

Kütüphanelerin inşa sürecinin başında Merv'in İpek Yolu gibi önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunması, geçmişten beri merkezi bir yer olması, bölgede Çinçe, Sanskritçe, Eski Farsça, Eski Yunanca metinlerin çeviri faaliyetlerinin yapılması, Merv'e gelen Yezdicerd'in beraberinde 1000 kadar el yazması metni getirmesini⁶¹ zikretmek mümkündür. Kısacası burada, uzun yıllardan beri sağlam bir temele dayanan entelektüel bilgi ve kültür birikimi mevcut idi. Halife Me'mûn, Merv'de kaldığı süreçte ilme ve bilime öncülük etmiş; bunun sonucunda da devamlı surette sultanlar, vezirler, din adamları ve diğer varlıklı kimseler tarafından medrese ve kütüphane inşa edilmiş, buralara bağışlar yapılmıştır. Bu yapıların inşa edilmesindeki esas gaye, şehri ilim merkezi haline getirmek ve ilim ile haşır neşir olan insanların uğrak noktası konumunda tutmaktır. Selçuklular döneminde, Nizâmülmülk tarafından Şâfiî, Eş'arî eksenli medrese ve kütüphaneler inşa ettirilmiştir, bu vesileyle hem siyasi

⁵⁶ Özgüdenli, "Merv", 29/222.

⁵⁷ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2749; Çetin, "Horasan", 18/238.

⁵⁸ Özgüdenli, "Merv", 29/222-223; Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/863-865; Can, *Merv Şehri*, 403-455.

⁵⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/114; Özgüdenli, "Merv", 29/223.

⁶⁰ Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/863; Can, *Merv Şehri*, 399-400.

⁶¹ Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", 8/865.

hem de ilmî amaca ulaşılmıştır.⁶² Ayrıca kitaplardaki bilgiler, değerini hiçbir zaman kaybetmeden nesilden nesle geçmiş, arşiv niteliğini taşımıştır. Kitabın böyle bir fonksiyonunun bilincinde olanlar kitap biriktirmeye ve kütüphane inşa ettirmeye yönelmişlerdir.

Merv'de Büyük Selçuklu devletinin kuruluşuna kadar, şehirde kütüphanelerin mevcudiyeti hakkında kaynaklarda malumat verilmemektedir. Diğer yandan Halife Me'mûn'un hilafet sürecinde Merv'de meşhur âlimlerin yaşadığını ve ilmi işler ile meşgul olduklarını göz önünde bulundurarak bu bölgedeki kütüphanelerin IX. asırdan itibaren ortaya çıkmaya başladıklarını söylemek mümkündür.⁶³ Yâkut el-Hamevî Merv'de vakıf vasfıyla hizmet veren 10'dan fazla kütüphanenin bulunduğunu ve dünyada benzerlerinin olmadığını kaydetmektedir.⁶⁴ Bu noktadan hareketle bu ve bunun gibi eserler aracılığı ile Merv'de inşa edilmiş kütüphanelerin bilgisine ulaşılmaktadır. Günümüz itibarı ile Merv'de UNESCO, Londra Üniversitesi ve Aşkabat Bilimler Akademisi tarafından arkeolojik kazılar yapılmakta olup, elde edilen kalıntılar ve bulgular sonucunda Merv'in geçmişine dair birtakım yeni tespitler de ortaya konulmaktadır. Böylelikle geçmişte halifelere ve sultanlara ev sahipliği yapan, medeniyet, kültür, ticaret ve ilim merkezi olan, "hükümdarların ikâmetgahı" diye tabir edilen şehrin mazisine ışık tutulmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmaların Türk-İslâm medeniyeti tarihi bakımından büyük bir önem teşkil ettiğini belirtmek gerekir.

4.1. Amîdiye Kütüphanesi

Selçuklu döneminde vezirler siyasetle birlikte ilim, sanat ve kültürle yakından alakadar olmuşlar ve bu dönemin medeniyet bakımından zirvede olmasına çok büyük katkılarda bulunmuşlardır.⁶⁵ Bunlardan biri de Sultan Tuğrul Bey'in (1040-1063) 1057-1063 yıllarında beşinci ve en son veziri olan, Amîdiye kütüphanesini inşa ettiren Amîdülmülk Küdürî'dir. Küdürî nisbesinden de anlaşılacağı üzere vezir Amîdülmülk, Nişâbur'un Turaysis bölgesindeki Küdür köyünde 1024 yılında doğmuştur.⁶⁶ Bazı kaynaklarda ise adı Muhammed b. Mansur (ö. 1064) olarak zikredilmiştir.⁶⁷

⁶² Asıl adı Ebû Ali Hasen b. Ali b. İshak et-Tûsî olup Nizâmülmülk (ö. 1092) onun lakabıdır. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/188.

⁶³ Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 179-180.

⁶⁴ Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, 5/114.

⁶⁵ Mustafa Demirci, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Küdürî ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 46 (Ağustos 2019), 224.

⁶⁶ Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/554; Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 186; Demirci, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Küdürî ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri", 225.

⁶⁷ Abbas İkbâl, *Veżâret der Ahd-i Selâtimi Büzürği Selcûkî* (Tahran: İntişarati Danişgahi Tahran, 1959), 42.

Kaynaklarda verilen malumatlara dayanarak kütüphanenin 1058 yılında yapıldığını söylemek mümkündür. Kütüphane vezirin adını taşımış ve Amîdiye diye isimlendirilmiştir. Bununla birlikte mezkûr kütüphanenin Merv'in orta asırlardaki meşhur kütüphanelerinin ilki olduğu da söylenmektedir.⁶⁸ Kütüphane dışında medrese, mescit ve ribâtlar yaptıran Kündürî, alim, şair ve ediplere hürmet göstermiş, onları maddi olarak hep desteklemiştir.⁶⁹ O, bu girişimleriyle devletin diğer kademelerindeki görevlilere örnek teşkil etmiştir. Nitekim Kündürî'den sonra vezir olan Nizâmülmülk'ün Selçuklu topraklarında geniş çaplı imar faaliyetlerinde bulunması buna kanıt niteliğindedir. Nizâmülmülk'ün bu ideayı Kündürî'den özellikle de onun Amîdiye medresesinden ve kütüphanesinden almış olma ihtimali yüksektir.⁷⁰

4.2. Nizâmiye Kütüphanesi

Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün Sultan Alparslan'dan (1064-1072) izin almasıyla inşasına başlanan Nizâmiye Medresesinin ilki Nişâbur'da (1067) yapılmıştır. Sultan bu imarın sadece Nişâbur'da değil ülkenin çeşitli yerlerine yayılmasını istemiştir. Bu girişim daha sonra Bağdad, Basra, Herat, Belh, Isfahan, Merv, Amûl ve Rey gibi Selçuklular'ın hâkimiyetindeki önemli şehirlerde yeni medreselerin açılmasıyla devam ettirilmiştir.⁷¹ Nizâmiye kütüphanesi de Merv'deki Nizâmiye medresesinde bulunan kütüphanedir.⁷² Merv Nizâmiye medresesinde müderris olan eğitimcilerden, bu medreseye Ebu'l-Muzaffer es-Sem'âni (1075) Nizâmülmülk tarafından müderris olarak tayin edilmiştir.⁷³ Bununla birlikte Merv Nizâmiyesi'nin Melikşah'ın hükümdarlığının (1072-1092) ilk yıllarında inşa edildiği sonucuna varmak mümkündür.⁷⁴ Merv Nizâmiye Medresesi ve Kütüphanesi hakkında pek bilgi olmamakla birlikte, onun zengin bir kütüphane ve Merv'in mühim ilim ocaklarından biri olduğu söylenmektedir.⁷⁵

4.3. Şeref el-Mülk'ün Kütüphanesi

Selçuklu devletinin önde gelen siyasi adamlarından biri de Müstevfi (mali işlere bakan üst düzey görevli) Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur el-Harezmî (ö.1100) idi. Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah (1072-1092) zamanında görev alan Şeref el-Mülk, görevi sürecinde pek çok imar faaliyetinde bulunmuştur.⁷⁶

⁶⁸ Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 186.

⁶⁹ Özaydın, "Kündürî", 26/555.

⁷⁰ Almaz Yazberdiyew, *Türkmenistanyň Kitaphanaçylyk İşiniň Taryhy* (Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiryat Gullugy, 2018), 18.

⁷¹ Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/188-190; Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 128.

⁷² Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, 5/114.

⁷³ Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/190.

⁷⁴ Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", 131.

⁷⁵ Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 189; Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/190.

⁷⁶ Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Bündârî, *Tevârihu Âli Selcük* (Paris: Leiden, 1889), 2/31-32-60.

Bu bağlamda Şeref el-Mülk, XI. asrın ikinci yarımının başında Merv'de Hanefî mezhebine mensup olanlar için bir medrese ve onun yanında kütüphane inşa ettirmiştir. Bu kütüphane, Hamevî'nin zikrettiği Merv'in on kütüphanesinden biri olup, burada çok kıymetli kitapların olduğu rivayet edilmektedir.⁷⁷

4.3. Mecd el-Mülk'ün Kütüphanesi

Bu kütüphaneyi Ebu'l-Fazl Es'ad b. Muhammed Mecd el-Mülk el-Kûmî inşa ettirmiştir. Nisbesinden anlaşıldığına göre onun doğum yeri, İran'ın güneydoğusunda bulunan Kum şehridir. Mecd el-Mülk, Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde maliye bakanı, daha sonra Berkyaruk'un (1092-1104) saltanatı devrinde kısa süreliğine vezir olmuştur.⁷⁸ Mecd el-Mülk'ün kütüphanesi onun Merv'de yaptırdığı caminin içerisinde bulunuyordu. Bu ilim ocağının yapım ve kullanım tarihi hakkında kesin tarih verilmemekle birlikte, XI. asrın sonlarında inşa edildiği söylenmektedir.⁷⁹

4.4. Aziziye Kütüphanesi

Bu kütüphanenin adı, kurucusu Azizeddin Ebû Bekir Atik ez-Zencânî'ye nisbetle isimlendirilmiştir. Önceleri pazarlarda meyve, sebze ve kokulu otları satmakla geçinen Azizeddin, daha sonra Sultan Sencer'in (1118-1157) şarabdarı olarak görevlendirilmiştir.⁸⁰ Aziziye kütüphanesi, ez-Zencânî'nin Merv'de yaptırdığı Cuma camisinin içerisinde yer alıyordu.⁸¹ Hamevî, bu kütüphanede 12.000 cilt kitabın bulunduğunu aktarmaktadır.⁸² Azizeddin'in Sultan Sencer döneminde devletin yüksek makamında görevli olduğunu baz alarak, bu kütüphanenin XII. asrın ortalarında kurulduğunu söylemek mümkündür.⁸³

4.5. Şihâbüddîn es-Sem'ânî'nin Kütüphanesi

N. Rahimi, Merv'de es-Sem'ânî'lerin adını taşıyan iki kütüphanenin olduğunu söylemektedir.⁸⁴ Hamevî de bu iki kütüphanenin ismini zikretmektedir.⁸⁵ Bu kütüphanelerin ilki, şehrin salih kişilerinden biri olan Şihâbüddîn es-

⁷⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/114. Jukovski, *Razvaliny Starago Merva*, 28; İkbâl, *Vezâret*, 54-55; Gh. F. Neelab Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan* (Kâbil, 1982), 129; Yazberdiyew, *Türkmenistan*, 22.

⁷⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/114; İkbâl, *Vezâret*, 109-112.

⁷⁹ Yazberdiyew, *Türkmenistan*, 26.

⁸⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/114; Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*, 129.

⁸¹ Yazberdiyew, *Türkmenistan*, 28.

⁸² Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/114.

⁸³ Yazberdiyew, *Türkmenistan*, 190.

⁸⁴ Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*, 131.

⁸⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/114.

Sem'ânî'nin hankahının yakınında inşa ettirdiği kütüphanedir. Bu kütüphaneden çok sayıda âlimin ve sūfinin istifade ettiği aktarılmaktadır.⁸⁶

4.6. Ebû Bekir es-Sem'ânî'nin Kütüphanesi

Bu kütüphane, Sem'ânî ailesinden meşhur âlim İmam Tâcû'l-İslâm Muñneddin Ebû Bekir es-Sem'ânî (ö. 1116) tarafından Merv'de yaptırılmıştır. Kütüphanede İslâm dininin neşet etmesi, gelişmesi ve yayılmasıyla ilgili pek çok kıymetli kitaplar bulunmuştur. Bu sebeple kütüphane "Tâcû'l-İslâm Kütüphanesi" diye de isimlendirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde bu kütüphane Sem'ânî ailesinden "el-Ensâb" adlı günümüze ulaşan meşhur eserin müellifi, tarihçi ve hadis alimi olan Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin (1113-1167) mülkiyetine geçmiştir.⁸⁷

4.7. Kemaliye Kütüphanesi

Bu kütüphane Merv'in Cuma camilerinin birisinde bulunmuştur. Hamevî, bu kütüphanenin kime nispet edildiğini, adının nereden geldiğini bilmediğini aktarmaktadır.⁸⁸ Rahimi, kütüphanede kıymetli eserlerin bulunduğunu söylemektedir.⁸⁹

4.8. Hatuniye Kütüphanesi

Hatuniye medresesinin içerisinde bulunan bu kütüphane "Hanuniye" diye de adlandırılmıştır. Bu yapılar, adından da anlaşıldığı üzere, kadınlar için inşa edilmiştir.⁹⁰ Rahimi'nin verdiği bilgilere göre bu kütüphane, Selçuklu hanımlarından biri tarafından inşa ettirilmiştir. Bu bağlamda Rahimi, Melikşah'ın eşi ve Mahmud'un annesi Türkan hanımın, Melikşah'ın kızı Mahmelek hatunun, Sultan Sencer'in eşi Türkan hanımın isimlerini zikretmektedir.⁹¹ Bu imar aynı zamanda, o devirlerde kadınların ilimden geri durmadığının göstergesidir.

4.9. Zamiriye Kütüphanesi

Bu kütüphane Merv'in aynı adı taşıyan medresesinde bulunmuştur. Adının nereden geldiği, kurucusunun kim olduğu bilinmemektedir. Hamevî, bu kütüphaneden, hiçbir kefil ücret ödmeden evine 200 cilde yakın kitap götü-

⁸⁶ Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*, 131; Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 191-192.

⁸⁷ Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*, 131; Yazberdiyew, *Türkmenistan*, 29. Mehmet Efendioğlu, "Abdülkerim b. Muhammed Sem'ânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/461.

⁸⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/114.

⁸⁹ Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*, 129.

⁹⁰ Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 211.

⁹¹ Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*, 130-131.

rebildiğinden ve kütüphanenin sağlamış olduğu kolaylıklardan bahsetmektedir.⁹² Bu kütüphanede dini ilimlere ve tasavvufa ait çok sayıda kitabın bulunduğu aktarılmaktadır.⁹³

4.10. Kattân el-Mervezî'nin Kütüphanesi

Ebû Ali Hasan b. Ali Kattân el-Mervezî 1072 yılında Merv'de doğmuş ve döneminin meşhur âlim ve tabiplerinden biri olmuştur.⁹⁴ Merv'deki medreselerde ilim tahsil etmiş, eserler kaleme almış, ancak bu eserler hakkında herhangi bir malumat yoktur. Ebû Ali Hasan, Merv'de bir medrese, onun yanına bir de kütüphane inşa ettirmiştir. Bu kütüphanede kıymetli eserler muhafaza edilmiştir. 1141 yılında Hârizmşah Atsız (1127-1156) Merv'i ele geçirince, Ebû Ali Hasan'ın kütüphanesindeki kitapların ve bu şehirdeki alimlerin çoğu Hârizm'e götürüldüğü bilgisi geçmektedir.⁹⁵

Ayrıca hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte Tâcülmülk'ün kütüphanesi, Mehdi Irak Hatun'un kütüphanesi Merv'de inşa edilen kütüphaneler arasındadır.

Sonuç

Tarihi zenginlikleri M.Ö. IV. asırdan Moğol istilasına (1221) kadar dayanan Merv şehrinin, en ihtişamlı zamanlarını bu dönem aralığında yaşadığı görülmektedir. Bu tarihi süreç içerisinde birçok iktidara ev sahipliği yapan şehir, sahip olduğu konum itibari ile tüccar ve ilim adamlarının da uğrak noktası olmuştur. Şehrin isminin tarih sayfalarında öne çıkması ve ilim-kültür alanında merkez haline gelmesinde İslâm devletinin halifelerinden Me'mûn'un girişimleri önemli yere sahiptir. Bu girişimler sonucunda ortaya çıkan zengin ilmî ve kültürel mirası devralan Selçuklu devletinin sultanlarından Sultan Sencer döneminde şehir her yönü ile görkemli hale gelmiştir. Tarihi süreçte dil, din, ırk ayırt etmeksizin dünyanın her yerinden gelen önemli ilim insanları burada ilmî ve kültürel faaliyetlere katkıda bulunmuştur. Bu faaliyetler sonucunda ortaya çıkan ilmî zenginliklerin merkezi olan şehir pek çok kütüphaneye de ev sahipliği yapmıştır. Moğol istilasından önce dünyanın dört bir yanında kültürel mirası ve kütüphaneleriyle öne çıkan Merv, istiladan sonra sahip olduğu ilim ve medeniyet bağlamında ağır hasar almıştır. Bu yağmalamayla birlikte şehrin bütün ilmî birikimi ve kütüphaneleri tarih sayfalarına karışmıştır.

Döneminin ilim ocağı olan kütüphaneler, yönetimdeki sultanlar ve vezirler tarafından büyük destek görmüşlerdir. Öyle ki burada ilmî faaliyetlerin

⁹² Hamevî, *Mu cemü'l-Büldân*, 5/114.

⁹³ Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*, 131; Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 211.

⁹⁴ Rahimi, *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*, 129.

⁹⁵ Özgüdenli, "Merv", 29/222; Yazberdiyew, *Türkmenistan Dünya Medeniyeti*, 212.

gerçekleştirilmesi adına her türlü teşvik ve kolaylıklar sağlanmıştır. Tarihte büyük hanım sultanlara da sahip olan Türk iktidarları zamanında hanım sultanlar tarafından da birçok kütüphane inşa ettirildiği görülmektedir. Bu da toplumun kadın-erkek ayırt etmeksizin ilmî faaliyetlere önem verdiğinin göstergesidir. Merv'deki kütüphanelerin genel olarak medreselerin yanında inşa edildiği görülmektedir. Külliye halinde inşa edilen medrese ve kütüphaneler Türk-İslâm mimarisinin de birer örneğidir. Bu kütüphanelerde dinî ilimlerin her alanına yönelik kitaplar bulunmakla birlikte hadis ve tasavvuf ilmine yönelik kitapların öne çıktığı görülmektedir. Bunun sonucunda da bölgeden birçok hadis âliminin yetiştiğini söylemek mümkündür. Ancak buradaki büyük Türk-İslâm medeniyeti Moğolların tahribatı sonucunda yerle bir olmuş ve maalesef kütüphanelerin hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Günümüz itibarı ile Merv'de UNESCO, Londra Üniversitesi ve Aşkabat Bilimler Akademisi tarafından arkeolojik kazılar yapılmakta olup, elde edilen kalıntılar ve bulgular sonucunda Merv'in geçmişine dair birtakım yeni tespitler de ortaya konulmaktadır. Geçmişte Horasan bölgesindeki medeniyeti yönlendiren kentlerden biri olan Merv şehri günümüzde ise mezkûr olaylardan sonra bir daha eski parlak ve ihtişamlı günlerine geri dönememiştir.

Kaynakça

- Barthold, Vasili Vladimiroviç. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Birûnî, Ebû Reyhan. *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bakiye)*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nahide. *Mutezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm. *Tevârîhu Âli Selcûk*. Paris: Leiden, 1889.
- Can, Mesut. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Cüveynî, Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed. *Târîh-i Cihângüşâ*. thk. Muhammed Kazvînî. 3 Cilt. Tahran: Müesses-i İntişârât-i Negâh, 1971.
- Çetin, Osman. "Horasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- The Zend-Avesta*. çev. James Darmesteter. New York: The Christian Literature Company, 1898.

- Demirci, Mustafa. "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Küндürî ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 46 (Ağustos 2019), 221-239. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/837306>
- Efendioğlu, Mehmet. "Abdülkerim b. Muhammed Sem'ânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Esin, Emel. "Merv". *Türk Ansiklopedisi*. 24/18-21. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Fischel, Walter Joseph. "Merv". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. C. 14. USA: Macmillan Reference, 2006.
- Gibb, Hamilton A. R. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. çev. Hasan Kurt. Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ*: 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- İkbal, Abbas. *Vezâret der Ahd-i Selâtini Büzürgi Selcûkî*. Tahran: İntişarati Danışgahi Tahran, 1959.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Jukovski, V. A. *Razvalim Starago Merva*. St. Peterburg, 1894.
- Jumabayev, Halilulla. *Hadiste Merv Ekolü (İlk Üç Asır)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *Tefsîru'l-Kurtubî*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfiyeş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûli'l-Kahire, 3. Basım, 1991.
- Masson, V. M. "Merv, The 'Soul Of Kings', In World History". *IRAN (Journal Of The British Institute Of Persian Studies)* 29 (1991), 181-183. <https://www.jstor.org/stable/pdf/4299857.pdf?refreqid=excelsior%3Aeba3ad77b064c289fb271d7ef62ade1c>
- Orazberdiyev, Rahym. *Merv Şehriniñ-Şehristanın Kuruluşu ve Gelişimi (Arkeoloji Raporlarına Göre)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Özaydın, Abdülkerim. "Kündürî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/554-555. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Merv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/221-223. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Piyadeoğlu, Cihan. "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 124-135. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/550524>
- Rahimi, Gh. F. Neelab. *Seyr-i Tarihi Kitabhanehâ der Afghanistan*. Kâbil, 1982.
- Soltanmuradov, Güçmurat. "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış". *Bilig* 27 (Aralık 2003), 1-17. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234620>
- Soltanmuradov, Güçmurat. "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı". *Türkler*. ed. Hasan Celâl Güzel vd. 8/862-865. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. Beyrut: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1967.
- Yakubovskiy, Aleksandr. "Merv". *İslâm Ansiklopedisi*. 7/773-777. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Yazberdiyev, Almaz. *Eski Merv ve Kütüphaneleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Yazberdiyev, Almaz. *Türkmenistan Dünya Medeniyetinin Gadymy Ojagydyr*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiriyat Gullugy, 2011.
- Yazberdiyev, Almaz. *Türkmenistanyň Kitaphanaçylyk İşiniň Taryhy*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiriyat Gullugy, 2018.
- Yeşilyurt, Zemzem. *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.